

ДИНАМІКА ФОРМ СЛОВОТВОРЕННЯ В ЯПОНСЬКІЙ МОВІ: ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Пирогов В. Л.

fareast.knlu@i.ua

Київський національний лінгвістичний університет

Дата надходження 26.01.2019. Рекомендовано до друку 27.02.2019.

У статті розглянуто особливості розвитку японської мови з моменту зародження держави (прибл. IV ст.) і до теперішнього часу на тлі складних процесів трансформації свідомості японців у контексті культурної та ментальної дихотомії “свій – чужий” під впливом чинника писемності, яка, будучи запозиченою від китайців, пройшла кілька історичних етапів адаптації до умов японських національних реалій, і продовжує видозмінюватися і справляти істотний вплив на сучасну культуру і менталітет японців в світлі нових викликів часу, зокрема глобалізації.

Ключові слова: японська мова, історія японської мови, японська писемність, китайська ієрогліфіка, китайська мова, модель “свій – чужий”, словотвірні моделі, онне читання, кунне читання, йодзідзюкуго, гайрайго, васейейго, консюго.

The paper focuses on the development of the Japanese language from the moment of the Japanese state emergence (about the 4-th century AD) up to the present day followed by the complex processes of cultural and mental transformation of the Japanese people in the context of “own-alien” dichotomy which appeared as a result of borrowing the Chinese writing that went through several historical stages of adaptation to the national linguistic realities, and is continuing to evolve making essential impact on the modern culture and mentality of the Japanese people particularly in the light of new challenges, such as globalization.

Key words: Japanese language, the history of the Japanese language, Japanese writing, Chinese characters, Chinese language, “own-alien” word-formation model, on-yomi, kun-yomi, yojijukugo, gairaiigo, waseieigo, konshugo.

Попри те, що Японія і японці вважаються генетично відокремленими від решти світу, їм неодноразово доводилося стикатися із зовнішнім впливом, зокрема сприймати і засвоювати норми та стереотипи чужих культур і мов, при цьому зберігаючи свою національну цілісність, ідентичність і самобутність, і разом з тим, удосконалювати свою власну мову і культуру, внаслідок чого, врешті-решт, сформувалася надзвичайно своєрідна і унікальна мова, яку можна загалом охарактеризувати як синкретичну – японо-китайську – з домішками, на сучасному етапі, лексики європейських мов, переважно англійської. В останні десятиліття алгоритм мислення японців змінюється, пристосовуючись до умов нового історичного формату (що відповідає синхронічному типу мислення), при цьому японська писемність значною мірою зберігає традиційну форму, яка відповідає переважно архаїчному типу мислення. В результаті виникають об'єктивні культурно-психологічні суперечності і водночас з'являється необхідність пошуку виходу із цієї складної ситуації, ймовірно, шляхом подальшого реформування існуючої системи письма, створення більш адекватної системи письмових знаків, які б відповідали імперативам сучасної суспільно-культурної парадигми. Отже, **актуальність** дослідження поставленої проблеми полягає в тому, що таке дослідження дає можливість виявити особливості механізмів процесу словотворення в сучасній японській мові з огляду на багатовіковий історичний досвід її історичного розвитку і зробити прогноз на майбутнє.

Мета статті – проаналізувати процес історичного розвитку словоформ у японській мові, диференційованих за принципом “свій – чужий”, на тлі динаміки системи національного письма під впливом як лінгвальних, так і екстралінгвальних чинників.

Мета конкретизується в таких **завданнях**: розробити загальну періодизацію розвитку системи японського письма та встановити її зв'язок з розвитком словотвірних моделей японської мови; розкрити і проаналізувати способи адаптації китайських ієрогліфів до лексико-граматичного формату японської мови на ранньому етапі формування синкретичної китайсько-японської мови; виявити особливості лексичної інтерференції при поєднанні китайських ієрогліфів з японськими лексемами і утворенні фонетично і семантично опозиційних пар “он-кун”; дослідити зв'язок між процесом диверсифікації форм писемності і дериватизацією словотвірних моделей у японській мові на різних етапах її історичного розвитку; виявити чинники, які протидіють втраті національної автентичності японської мови в умовах історичного впливу з боку інших мов і культур; зробити прогноз розвитку сучасної системи японського письма та її можливого впливу на процес подальшої дериватизації словотвірних моделей японської мови.

Методи дослідження: для досягнення поставленої в статті мети й завдань використано комплексну інтегративну методіку дослідження, що охопила методи порівняльно-історичного, етимологічного аналізу, методи діахронічного та синхронічного аналізу, метод зіставного аналізу китайських і японських графолексем, елементи структурного методу, а також методи дистрибутивного та компонентного аналізу.

Проблема взаємодії мови і писемності з огляду моделі “свій – чужий” у японській мові постійно привертає увагу лінгвістів (Алпатов В. М., Косарев В. Д., Маєвський Е. В., Пирогов В. Л., Черевко К. Е., Вежбицька А., Іенага С., Хедленд Д. та ін.). Учені намагаються з'ясувати чинники, які впливали на механізми її дії в різних історичних умовах і, зокрема, на сучасному етапі, з метою виявлення тенденцій подальшого розвитку японської мови і писемності.

Динаміка форм словотворення в японській мові в широкому історичному контексті може бути методологічно правильно інтерпретована лише за умови її трактування в плані дихотомії “ієрогліфічне – буквено-фонетичне письмо”, і більш конкретно, з погляду дихотомічних відмінностей між японською і китайською мовами, з одного боку, на момент їх історичного зіткнення (приблизно V – VII ст.), а також у процесі подальшого синкретичного розвитку японської мови і писемності протягом більше десяти століть аж до початку епохи Мейдзі (1886 р.), а з другого боку, на переломі другого і третього тисячоліть у період широкої інтернаціоналізації японської мови і культури в умовах глобалізації.

Японська культура внаслідок різних історичних і географічних причин є надзвичайно самобутньою. Для неї властива особлива сила “привласнення чужих форм”. На землі є мало культур, які б були здатні так само, як японська, сприймаючи досвід інших, чужоземних культур, залишатися самими собою (Ієнага, 1972, с. 13).

Передусім хотілося б особливо підкреслити, що дослідження будь-яких аспектів і явищ, пов'язаних з японською мовою, навряд чи можуть мати успіх без урахування її ієрогліфічності, зокрема, без урахування особливостей ієрогліфічного характеру японської писемності і відповідно факту її впливу на спосіб мислення японців (Пирогов, 2014а, с. 103).

Мислення японців піддавалося періодичній реструктуризації впродовж усієї історії становлення і розвитку їхньої цивілізації. І кожного разу в моменти кардинальних трансформацій культури одним з важливих, якщо не головним, чинником була писемність, яка виконувала функцію особливого засобу організації та впорядкування їхнього мислення, врівноваження і згладжування об'єктивних суперечностей (Пирогов, 2014, с. 76–83).

Слід підкреслити, що без суворої диференціації письмового та усного аспектів, за абсолютної переваги першого, на ранньому етапі взаємодії цих мов розібратися в тих особливих процесах, які мали місце в японській мові в період зародження писемності надзвичайно складно, якщо не сказати – неможливо. З цього приводу американська лінгвістка і сходознавець Lidiya Liu (1995) задається питанням, чи справді різноструктурні мови є несумірними? І робить такий висновок: “... люди різних культур не завжди, якщо взагалі розуміють один одного. І одним з найсерйозніших бар'єрів для розуміння є дихотомія “ідеографічне – буквено-фонетичне письмо” (с. XV).

Важливо зауважити, що писемність організовує, впорядковує і структурує мислення, робить його більш точним і стандартним і тому справляє істотний вплив на формування менталітету носіїв, їхню культуру і духовність. У зв'язку з цим варто зазначити, що китайська ієрогліфічна писемність відрізняється від будь-якої буквено-фонетичної тим, що відображає передусім змістовний аспект мови (Софронов, 1979, с. 157).

Одним з головних результатів запозичення китайської ієрогліфіки стало, як уже зазначено, синкретичне злиття двох мов – японської та китайської з утворенням нової, унікальної мови (яп. 緩和調和对, kanwa-choowatai, “китайської і японської мови в їхньому гармонійному поєднанні”), що не має аналогів у світовій історії (Пирогов, 2008, с. 181).

Загальна періодизація історії еволюції системи японського письма:

- Раннє Середньовіччя (古代, V – X ст.).
- Середньовіччя (中世, X – XVI ст.).
- Новий етап (近世, XVI – XIX ст.).
- Новітній етап (近代, 1868 – 1945 рр.).
- Сучасний етап (現代, 1945 – 1980 рр.).
- Поточний етап (平成時代, 1990-й р. по т. ч.).

Далі наводиться порівняння двох варіантів поетичного тексту в стилі *вака* (和歌, жанр японської середньовічної поезії), взятих відповідно з найдавніших японських літописів “Кодзікі” і “Ніхонсёкі”, а також їх сучасне написання, латинська транскрипція і переклад українською, англійською та російською мовами:

Текст з “Кодзікі”:

夜久毛多都伊豆毛夜幣賀岐都麻基微爾夜幣賀岐都久流
やくもたついつもやへがきつまごみにやへがきつくる
曾能夜幣賀岐衷
そのやへがきを。

Текст з “Ніхонсёкі”:

夜句茂多菟伊弩毛夜霸餓岐菟磨語味爾夜霸餓枳都俱盧
やくもたついつもやへがきつまごみにやへがきつくる
贈酒夜霸餓岐廻
そのやへがきを。

Сучасний текст:

八雲立つ出雲八重垣妻籠に八雲垣作るその八重垣を
やくもたついつもやへがきつまごみにやへがきつくるそのやへがきを。

Латинська транскрипція:

Yakumotatsu izumoyaegaki tsumagomini yaegakitsukuru sono yaegaki wo

Переклад:

Укр.: В Ідзумо, де вісьмома пасмами хмари встають, покої у вісім огорож, щоб дружину вкрити, покої у вісім огорож спорудив, так, ті покої у вісім огорож! (Пер. В. Л. Пирогов).

Англ.: The many-fenced palace of Idumo # Of the many clouds rising – # To dwell there with my spouse ## Do I build a many-fenced palace: # Ah, that many-fenced palace! (Liu, 1995, с. 57).

Таким чином, за кожним ієрогліфом закріпилися подвійні читання: чужі, пристосовані, китайські і власні, японські. Перші отримали назву он-доку, або он-йомі, а другі – кун-доку, або кун-йомі.

Читання он-йомі, або он-доку, китайське, онне читання ієрогліфів (音読み) називають також сіно-японським, або японським варіантом китайського озвученого слова, записаного ієрогліфом.

Слід зазначити, що при запозиченні китайських ієрогліфів часто виникали труднощі з передачею тонального наголосу, а також з відтворенням китайських складів, які в більшості випадків закінчувалися приголосними. Тому при адаптації до японської мови онні читання

доповнювалися другим складом, або морфемою, оскільки китайські слова, що позначалися ієрогліфами, були в основному короткими. Зокрема, додавалася подовжена голосна першої морфеми або один з наступних складів: く (“ку”), き (“кі”), つ (“цу”), ち (“ті”), або ん (“н”) – як склади, що імітують середньокитайські кінцеві голосні.

Читання *кун-йомі*, або *кун-доку*, японське, або *кунне* читання ієрогліфів (訓読み) відповідає власне японській фонетичній нормі читання слів, які відображаються ієрогліфами. Іншими словами, це читання китайських ієрогліфів на японський лад.

Читання *дзю-бако* (重箱, складні коробочки) і *юто* (湯桶, ємність для води або sake) є комбінованими читаннями, коли в одному й тому самому слові ієрогліфи в порушення правила “они – до онів, куні – до кунів” одні компоненти слова читаються *по-ону*, а інші – *по-куну*. Наприклад, 金色 кін'іро (он + кун), “золотистий колір”; 空手道 карате (кун + кун + он), “мистецтво карате” (Маевский, с. 11–13).

Читання *нанорі* (名乗り) використовується в іменах власних і топонімах. Так, наприклад, ієрогліф 三 (онне читання – “сан”, кунное – “міцу”) часто читається в іменах як *дзо*, хоча таке його читання не зафіксовано в жодному сучасному японському словнику. Часто ієрогліфи 安 і 良, що використовуються в іменах власних, читаються відповідно як *а* і *ра* і фіксуються в словниках як такі, що мають читання *нанорі* (Капул, 1990, с. 523).

Читання *гікун* (儀訓) не має прямого стосунку ні до кунів, ні до онів окремих ієрогліфів, а передає зміст усього сполучення в цілому. Наприклад, сполучення 一寸 можна прочитати як *іссун* (тобто, “один сун (дюйм)”), однак насправді відповідає одному слову *тётто* (“трохи”). Крім того, читання *гікун* часто трапляються, поряд з *нанорі*, в японських іменах.

Читання *атедзі* (当て字) актуалізується завдяки використанню ієрогліфів за фонетичною або семантичною ознакою, виходячи зі звучання і значення слова в цілому без урахування етимологічного зв'язку ієрогліфа з певною лексичною одиницею.

Приклади використання *атедзі* за категоріями:

Запозичені географічні назви, імена власні, антропонімів: 印度 *Індо* (India / Індія /), 仏蘭西 *Фурансу* (France / Франція /), 伊太利亜 *Ітарія* (Italy / Італія /), 亜米利加 *Америка* (America / Америка /) тощо.

Іноземні слова: 歌留多 *карута* (karta / карта /), 珈琲 *ко:хі*:

(coffee / кава /), 加加阿 *какао* (coco / какао), 乾酪 *чі:дзучі* 一ズ (cheese / сир /) 牛酪 *бата*: (butter / масло /) 麵麴 *пан* (pan / хліб), 扁桃 *а:мондо* (almond / мигдаль / тощо).

Японські слова: 石蓴 *аоса* (морський салат); 緑鳩 *аобато* (білогрудий зелений голуб); 馬酔木 *асебі, асібі* (чагарник японська / рід вічнозелених низькорослих чагарників /); 覆盆子 *іміго* (полуниця), 天ふら *тєнфура* 天麩羅 *темпура* (темпура, риба, овочі, приготовлені в клярі) тощо.

Японські слова, що не мають ієрогліфічного написання, для яких ієрогліфи були підібрані за змістом: 大人 *отона* (“дорослий”), 今年 *котомі* (“у цьому році”), 田舎 *інака* (“село”) тощо.

Лексика останньої категорії, що утворює досить велику групу в японській мові, отримала назву *дзюкудзікун* (熟字訓), характеризується тим, що читання ієрогліфів присвоюється всьому поєднанню, і не можна визначити, яка частина слова відповідає якому ієрогліфу, при цьому ієрогліфи, якими записується слово, що не мають з ним безпосереднього етимологічного зв'язку, але збігаються за змістом. Наприклад, 麦酒 *бі:ру* (beer / пиво /), 土産 *міяге* (сувенір), 台詞 *серіфу* (текст ролі) тощо.

Одним з перших лінгвістичних винаходів японців, що знадобився для адаптації їхньої мови до запозиченої в китайців писемності, була *манйогана* (万葉仮名, тимчасові знаки, застосовані в поетичній антології “Манйосю”) – своєрідна система письма, в якій кожен склад давньояпонської мови записувався будь-яким із цілого ряду ієрогліфів, що мали аналогічне з ним читання.

Манйогана

Звук	Латинізована транскрипція	Ієрогліфи
あ	a	阿、安、英、足
い	i	伊、怡、以、異、已、移、射、五
う	u	宇、羽、于、有、卯、烏、得
え	e	衣、依、愛、榎
お	o	意、憶、於、應
か	ka	可、何、加、架、香、蚊、迦
き	ki(1)	支、伎、岐、企、棄、寸、吉、杵、來
	ki(2)	貴、紀、記、奇、寄、忌、幾、木、城
く	ku	久、九、口、丘、苦、鳩、
け	ke(1)	支、伎、岐、企、棄、寸、吉、杵、來
	ke(2)	貴、紀、記、奇、寄、忌、幾、木、城
こ	ko(1)	古、姑、枯、故、侯、孤、児、粉
	ko(2)	己、巨、去、居、忌、許、虛、興、木
さ	sa	左、佐、沙、作、者、柴、紗、草、散
し	si	子、之、芝、水、四、司、詞、斯、志、思、信、僂、寺、侍、時、歌、詩、師、紫、新、旨、指、次、此、死、事、准、磯、為
す	su	寸、須、周、酒、州、洲、珠、数、酢、栖、渚
せ	se	世、西、齊、勢、施、背、脊、迫、瀨
そ	so(1)	宗、祖、素、蘇、十
	so(2)	所、則、曾、僧、增、憎、衣、背、苑

Йодзідзюкуго (四字熟語) – особлива форма японських фразеологізмів китайського походження, які мають форму ієрогліфічних фреймів, що складаються з чотирьох морфем. *Йодзідзюкуго* є переконливим прикладом ієрогліфотворчості, що доводить основоположну роль ієрогліфіки у словотворчому процесі як у китайській, так і в японській мовах. Варто звернути увагу на те, що в японській мові існують дублети “*йодзідзюкуго* – граматично й синтаксично розгорнуті фразеологізми”, що є майже абсолютними синонімами за винятком того, що перші мають марковану стилістику, властиву китайським моделям, а другі є цілком автентичними і відповідають японським фразотвірним моделям. Наприклад:

以心伝心 (*ісін-денсін*) = 心を以って心に伝う (*кокоро о мотте кокоро ні цутану*) – букв. “[Передавати думки] від серця до серця” (коли взаємна прихильність і ласка набагато красномовніші за слова);

一長一短 (*іччю-іттан*) = 一利あれば一害あり (*ітірі ареба, ітігаі арі*) – букв. “Якщо є позиток, є й збиток” тощо.

Васейкандзі (和製漢字/国字) з погляду гафосемантичних будівельних елементів, що використовуються, схожі на сучасні лексичні одиниці *васейейго*: і в першому, і в другому випадку створюються слова із запозичених китайських графоморфем:

Приклади васейкандзі:

Васейкандзі	Читання	Український відповідник
躰	сіцуке	тіло + красивий = виховання, дисципліна
鯨	сяті	риба + тигр = кит-каساتка
辻	цудзі	дорога + хрест = перехрестя
鯛	івасі	риба + слабкий = <i>івасі</i>
峠	тоге	гора + верх і низ = гірський перевал
働く	хатараку	людина + рухатися = працювати

Наступний історичний етап сприйняття японцями чужої мови і чужої культури пов'язаний з *гайрайго* (外来語) – запозиченнями з європейських мов, які, як і слова китайської мови, мали свою письмову форму запису, що кардинально відрізняється від китайської, і дихотомічно їй протилежні. Зокрема, це система буквено-фонетичного запису слів на основі складової абетки *катакана*. Приклади: パソコン (pasokon): англ. personal computer, マイク (maiku): англ. microphone, リモコン (rimokon): англ. remote controller, ワープロ (wapuro): англ. word processor тощо.

Васей-ейго (和製英語) – японські псевдоангліцизми, тобто такі слова, які не існують в англійській мові, але побудовані з англомовних морфем.

Приклади *васейейго*:

Васейейго	Структура	Англійський відповідник	Український відповідник
オフィス レディー-/OL	англ. office + lady	female office worker	жінка-службовець
コンセント-	англ. consent	electrical outlet (амер.) / power point (брит.)	електророзетка
アフターサービス	англ. after + service	after sales service	післяпродажне обслуговування

Крім того, в останні роки в японській мові з'явилася нова категорія слів, які поєднують у собі елементи *ваго* і *гайрайго*, наприклад, 消しゴム *кесі-гому* (гумка), 電子レンジ *денсі-рендзі* (електроплита), ビニール袋 *біні:ру-бако* (вініловий пакет) тощо. Ця лексична категорія має назву *консюго* (混種語), тобто гібридних лексем, або просто т. зв. лексичних “гібридів”.

Узагальнюючи вище викладене, можна зробити такі висновки. Важливу роль у японській мові завжди відігравали і відіграють такі чинники, як соціальна ієрархічність, культурна сумісність та етикетні норми (наприклад, увічлива мова *кейго* тощо), і саме вони були однією з головних причин виникнення опозиційних пар “он-кун”, зумовили необхідність створення складових абеток *катакана* і *хірагана*, спричинили виникнення лексичних одиниць *гайрайго*, а згодом їх деривативних форм – *васейейго* і *консюго*. На підставі цього можна зробити прогноз щодо шляхів виходу зі складної ситуації, яка склалася в Японії внаслідок використання доволі громіздкої і незручної системи письма, імовірно, завдяки подальшому її реформуванню, створенню більш адекватної системи письмових знаків, які б відповідали імперативам сучасної суспільно-культурної парадигми. При цьому важливо зазначити, що японська мова в процесі формування особливого історичного симбіозу з китайською, а згодом з англійською та іншими структурно протилежними мовами, не розчинилася в них, а зберегла свою автентичність завдяки створенню співіснуючих культурно вмотивованих опозицій. Для японської мови чинник культурної і ментальної відокремленості стосовно до всього чужого, зовнішнього є не формальним і поверхневим, а винятково змістовним і генетично вмотивованим. Тому, попри всі новітні тенденції розвитку словотвірних процесів у японській мові, стрижневою моделлю завжди залишатиметься модель “свій – чужий”.

Отримані результати утворюють основу для здійснення подальших розвідок з досліджуваної проблематики.

Література

- Иэнага С. (1972). *История японской культуры*. Москва : Прогресс.
 Капул Н. П., Кириленко В. Ф. (1990). *Словарь чтений японских имен и фамилий*. Москва: Рус. язык.

- Маевский Е. В. Идеография в японском языке [Электронный ресурс]. *Окно в Японию: Ассоциация японоведов России*. Режим доступе: http://ru-jp.org/yaponovedy_maevskiy_01r.
- Пирогов В. Л. (2008). Віддзеркалення особливостей філософсько-естетичного і мовного синкретизму “ваго-канго” у літературному творі середньовічної Японії “Цуредзурегуса”. *Східний світ*. Київ.
- Пирогов В. Л. (2014). Динаміка японської мови і писемності в контексті дихотомії «ієрогліф – вимовне слово»: порівняльно-історичний аспект. *Матеріали Шостої міжнародної науково-практичної конференції “Передові технології у галузі навчання японської мови”, 21–22 берез. 2014 р. / КНУ ім. Тараса Шевченка*. Київ.
- Пирогов В. Л. (2014). Еволюція китайської ієрогліфіки з огляду на дихотомію “логографічне – буквено-фонетичне письмо”: когнітивний та порівняльно-історичний аспекти. *Матеріали міжнародної науково-практичної конф. “Мова – література – мистецтво: когнітивно-семіотичний інтерфейс”*. Київ. нац. лінгв. ун-т. Київ.
- Софронов М. В. (1979). *Китайский язык и китайское общество*. Москва : Наука, Глав. ред. восточ. лит-ры.
- Liu Lidiya H. (1995). *Translingual Practice: Literature, National Culture, and Translated Modernity. China, 1900 –1932*. Stanford, CA: Stanford University Press.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

- Большой китайско-русский словарь* (1995). В 4-х т. (Т. 1-3). Москва: Наука.
- Японско-русский словарь иероглифов*. (1977). Москва: Рус. язык.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- Kojiki* (1969) / transl. with an introduction and notes by Donald L. Philippi. – [Princeton, N.J.] : Princeton University Press.